

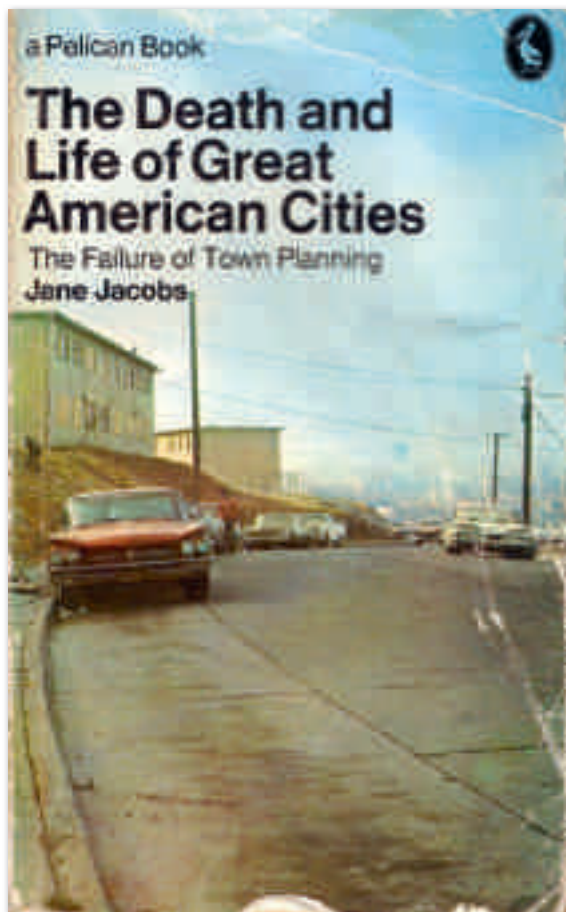
De kunstenaar en de publieke ruimte

De publieke ruimte verandert voortdurend, net als de opvattingen over de betekenis ervan. Hetzelfde geldt voor de rol van de kunsten. Wat is de positie van de publieke ruimte en de kunsten in die ruimte, en waar gaat die naartoe? Wat zijn de cruciale en wat de beleidsmatige consequenties?

René Boomkens

De aandacht voor het publieke domein is de laatste dertig jaar sterk toegenomen. Dat heeft twee gerelateerde oorzaken. Allereerst heeft de overgang van een vooral industriële naar een diensteneconomie (van fordisme naar postfordisme) een stempel gedrukt op de ruimtelijke omgeving. Dit had vooral gevolgen voor de grote en middelgrote steden; sommige ontwikkelden zich tot bruisende centra van de nieuwe diensteneconomie, andere werden slachtoffer van wegtrekkende industriële bedrijvigheid en economische en demografische krimp.

Een tweede oorzaak is de groeiende kritiek op het functionalisme van de moderne stedenbouw. De nadruk op functiescheiding en grootschaligheid was een typisch product van het fordisme. De vooroorlogse stedelijke ruimte werd doorsneden met een nieuw netwerk voor snelverkeer en opgedeeld in monoculturele zones: bedrijventerreinen, recreatiezones en grote nieuwe woonwijken met betrekkelijk weinig voorzieningen. Vanaf de Vinex-nota (Ministerie van VROM 1991) is de scepsis over de gevolgen van dit type ruimtelijke ordening gegroeid en vertaald in een soms radicaal nieuwe aanpak, waarbij de kwaliteit en betekenis van het publieke domein hoog op de agenda stonden. Functiescheiding en zonerings maakten plaats voor functiemenging en divers gebruik van belangrijke plekken (pleinen, parken, boulevards, winkelstraten) en soms van hele wijken. Die nieuwe aanpak werkte gunstig voor de nieuwe diensteneconomie, met zijn opeenstapeling van vaak kleine bedrijven. Het aloude activistische gedachtegoed van Jane Jacobs (gelaagde stedelijkheid, divers ruimtegebruik) (Jacobs 1961) ging een vruchtbaar huwelijk aan met de 'creative class' die garant zou staan voor een innovatieve, succesvolle stedelijke economie (Florida 2002). Deze omslag werd mede mogelijk gemaakt doordat andere dan de gangbare partijen (overheid, projectontwikkelaars en planologen) bij de ontwikkeling en uitvoering van dit beleid betrokken raakten.

Van ruimtelijke ordening naar de kunst van place making?

De omslag in de theorie en praktijk van de ruimtelijke ordening heeft zijn vruchten afgeworpen. Her en der zijn oude industrie- en havengebieden omgetoverd in aantrekkelijke woon-werkgebieden, broedplaatsen voor *start-ups*, pleisterplaatsen voor festivals en horecagelegenheden, ecologische experimenteerplekken, et cetera. Een functionalistische ruimtelijke ordening maakte plaats voor een gebruiksgeoriënteerde praktijk van *place making*. Dit ging niet altijd gepaard met een complete paradigmaswitch in het denken over ruimtelijke ordening. Dikwijls verving functiemenging functiescheiding, in de hoop bestaande monocultuur om te vormen in bruisende publieke ruimte. De ene vorm van functionalisme werd ingeruild voor de andere, terwijl het kenmerk van een bruisende publieke ruimte juist is dat zij los van elke functie wordt gebruikt. In de woorden van Ruud Visschedijk over de Wilhelminapier in Rotterdam: de pier zou een culturele hotspot

worden, maar ondanks alle inspanningen van gemeente en projectontwikkelaars wilde er maar geen leven in komen. Iets dergelijks merkt Kristian Koreman op over het culturele en politieke hart van Den Haag, het Spuiplein: 'Er is in het centrum nauwelijks gelegenheid even te zitten of een broodje te eten. Door de inrichting nodigt de ruimte niet uit tot spontaniteit of verschillende vormen van gebruik.'

Wie zich bekommert om dit soort cruciale stedelijke plekken, moet een beroep doen op wat Sigrid Merx in navolging van Henri Lefebvre *perceived space* noemt: de ruimte zoals deze zich in de dagelijkse realiteit manifesteert in en door het gebruik van zijn burgers. Deze *perceived space* komt in de buurt van de notie 'alledaagse stad' die stadssociologen Arnold Reijndorp en Leeke Reinders tegenover de geplande stad plaatsen, niet als haar absolute tegendeel, maar als de concrete wijze waarop stedelingen zich de stad van de planologische tekentafel hebben toegeëigend (Reijndorp et al. 2010). Van de planologische ruimte een leefbare plek maken – daar gaat het hier om: het creëren van aangename en betekenisvolle plekken in het verlengde van het alledaagse gebruik ervan. Het is de kunst plekken te 'maken' die geen eenduidige bestemming of functie hebben, maar zich wel op uiteenlopende manieren laten toe-eigenen en gebruiken. Daar duikt de kunstenaar op, die, in de woorden van Sigrid Merx, op basis van de collectieve verbeelding en los van de beperkingen van beleidsmatige kaders en de praktische realiteit intervenueert in de publieke ruimte, haar ontregelt, bevraagt, en soms in een ander perspectief plaatst.

De kunstenaar als citizen-professional

Citizen-professional is het kernbegrip in een nog lopend onderzoek van Karin Christof naar de rol die vooral kunstenaars spelen in de hedendaagse stadsontwikkeling, met name in de planning en inrichting van onze publieke ruimtes. De term *citizen* verwijst ernaar dat deze kunstenaars opereren vanuit een actieve betrokkenheid als burger bij de eigen ruimtelijke omgeving. Zij vallen daarbij terug op de alledaagse ervaring die zij als stedelingen met die omgeving hebben. Het vak van kunstenaar maakt de laatste decennia een enorme transformatie door, waarbij de →

autonome status en de avant-gardistische pretenties van het artistieke modernisme onder druk zijn komen te staan. Uiteenlopende kunstenaars hebben de crisis van hun professie aangegrepen om op zoek te gaan naar een nieuwe esthetiek, naar nieuwe vormen van maatschappelijke betrokkenheid van de artistieke praktijken, en naar nieuwe verbindingen tussen artistieke verbeelding en alledaagse ervaring. Dat gold vooral voor de betrokkenheid van kunstenaars bij de publieke ruimte. In het artikel van Francien van Westrenen en Hans Venhuizen wordt mooi geschetst hoe de 'Arnhemse School' als dé opleiding voor kunst en gebouwde omgeving (1966-2001) jarenlang 'plaatsen van betekenis' trachtte te laten ontstaan in de functioneel ontworpen steden en stadswijken van na de Tweede Wereldoorlog. Sindsdien hebben diverse kunstopleidingen nieuwe invulling gegeven aan de rol van kunstenaars in de publieke ruimte, waarbij die een veel bredere en soms ook direct politieke invulling krijgt. De studenten worden getraind in transdisciplinaire samenwerking en opgeleid als ontwerpers die kunnen optreden als 'verbinders' tussen uiteenlopende groepen in soms complexe maatschappelijke situaties. Verschillende disciplines en professies komen daarbij samen, van stedenbouwkundigen tot landschapsarchitecten, van softwareontwerpers tot filosofen. De nadruk ligt op wat 'hard kijken' wordt genoemd: het vermogen zoveel mogelijk relevante informatie uit een bepaalde plek te halen. Zo ontwikkelen kunstenaars zich tot een soort cultureel en maatschappelijk ontwerpers, of zoals kunstenaar Sabrina Lindemann zegt: tot curators van de stedelijke publieke ruimte. De lijst van projecten en ingrepen is lang en extreem divers: van publieke performances, tijdelijke hotels en experimenten met circulaire economie tot ontwerpen voor de ruimtelijke

gevolgen van klimaatverandering en de revitalisatie van leeggelopen plattelandsgebieden.

Deze interventies vloeien voort uit een halve eeuw van kritiek en bezinning op de grootschaligheid en het eenzijdige functionalisme van de modernistische stedenbouw en stadsplanning. Globalisering en dertig jaar neoliberaal beleid hebben die langetermijnvisie geleidelijk onderuitgehaald. Dat alleen al vraagt om een serieuze en radicale herbezinning op onze omgang met de publieke ruimte – en juist hier kan het vermogen van de kunsten om het nog ongeziene, ongehoorde en ongezegde te articuleren, van groot belang zijn.

Risico's en kansen

Beheer en ontwikkeling van de publieke ruimte is een collectieve taak waarbij vier partijen actief betrokken zijn: de burgers die bij hun gebruik van plekken en ruimtes de publieke sfeer maken. Om met Jane Jacobs te spreken: zij zijn de 'eyes and ears of the street' (Jacobs 1961). Zij vertegenwoordigen de primaire gebruikersmacht, maar zijn niet altijd in staat die echt te gebruiken. Dan is er de (lokale) overheid, die als dienaar van het algemeen belang de toegankelijkheid en veiligheid van de publieke sfeer onderhoudt. Vervolgens is er het bedrijfsleven, dat als eigenaar of als ondernemende partij medeverantwoordelijk is voor hetzelfde; en ten slotte zijn er de diverse professionals die de taak hebben de publieke sfeer vorm te geven en levensvatbaar te maken of te houden.

De belangen van deze vier groepen liggen niet altijd in elkaars verlengde. Het bedrijfsleven heeft allereerst een commercieel belang, en dat geldt vaak ook voor lokale overheden, die hun stad graag aanbieden als toeristische attractie of als toplocatie voor het internationale bedrijfsleven. Dergelijke belangen kunnen bijdragen aan de realisatie van een bruisend publiek domein, maar kunnen het even makkelijk ondermijnen.

De drie grootste risico's zijn inmiddels *gefundenes Fressen* voor de gemiddelde kunstenaar die zich opwerpt als ontwerper, curator of aanjager van een dynamische publieke sfeer. Allereerst is dat de *mixed blessing* van *gentrification*. Dankzij artistieke broedplaatsen →

Kunstenaars ontwikkelen zich tot een soort cultureel en maatschappelijk ontwerpers

veranderen problematische stedelijke gebieden in aantrekkelijke woonlocaties, waarna ze al snel onbetaalbaar worden voor veel oorspronkelijke bewoners. Daarnaast kan het toerisme, dat in een postfordistische diensten- en belevenis-economie een cruciale bron van inkomsten vormt, het publieke domein zodanig overwoekeren dat de burger zich niet langer thuis voelt in zijn eigen 'publieke sfeer'. *Branding* en overdreven thematisering van bepaalde gebieden kunnen hierbij onbedoeld negatieve effecten sorteren. Ten slotte dreigt nog steeds de creatie van nieuwe monoculturele stedelijke gebieden.

De Amsterdamse Zuidas was van begin af aan bedoeld als een tweede stadscentrum waarin wonen, werken, recreatie en toegankelijkheid zouden samenvloeien, en de woestijnachtige doodsheid van een bedrijvenpark als Sloterdijk voorkomen moest worden. De werkelijkheid is anders. Pas recentelijk kent de Zuidas een bescheiden woonfunctie, maar als publiek domein is en blijft het, vooral 'na sluitingstijd', een problematisch gebied.

Kansen zijn er ook. Wie het over publieke ruimte heeft, stelt automatisch de vraag naar het eigendom van die ruimte. Wie bezit bepaalde ruimtes en waarop is dat bezit gebaseerd? Vastgoed-ondernemers, commerciële bedrijven en privé-eigenaars bezitten een groot deel van de gebouwde omgeving, net zoals de (lokale) overheid doorgaans eigenaar is van de grond waarover de burgers van A naar B reizen. Maar er is ook zoiets als gebruikerseigendom: belastingbetalers financieren beheer en onderhoud van de openbare ruimte en hebben op informele wijze 'recht' op het gebruik daarvan. Dat is een collectief recht dat zij overigens onprobleematisch delen met bezoekers. Om die reden spreekt de Britse geograaf David Harvey over het publieke domein als een vorm van *commons*, een collectief gedeeld domein (Harvey 2012).

Veel van de in deze *Boekman* besproken artistieke interventies en ontwerpen zijn te zien als pogingen die collectiviteit op actieve wijze vorm te geven. In menig opzicht is die collectiviteit een noodzakelijke 'onderlegger' voor vormen van particulier initiatief en commercie: de kaas- en Nutellawinkeltjes in de Amsterdamse binnenstad zouden niet bestaan als de bewoners hun straten niet ruimhartig zouden delen met

miljoenen toeristen. De verschillende bedrijven op het binnenstedelijk bedrijventerrein Binckhorst in Den Haag zouden niet betrokken zijn in een door kunstenaars ontwikkeld experiment met circulaire economie als de collectieve verantwoordelijkheid voor dat terrein zou ontbreken.

Kunstenaars, ontwerpers en architecten kunnen hun vernieuwende rol in het publieke domein alleen vervullen wanneer dit principe van collectief 'bezit' en collectieve verantwoordelijkheid de kern vormt van het opdrachtgeverschap bij de ontwikkeling en vernieuwing van het publieke domein. Daarin staat het gebruikersperspectief centraal. Die gebruikers kunnen bewoners zijn, horecaondernemers, musea, kleine en grote bedrijven. Zij zijn particuliere belanghebbenden, maar ook collectieve eigenaars van het publieke domein. Het is een vorm van informeel eigenaarschap dat voortdurend opnieuw veroverd moet worden, waaraan we voortdurend opnieuw herinnerd moeten worden. Dat is de kunst en tegelijk een vorm van strijd, een gevecht om iets te behouden of verwerven dat we eigenlijk nooit in bezit hebben gehad.

Elk serieus cultuurbeleid begint met dat besef, en zal vervolgens de vorming van nieuwe coalities boven aan zijn agenda moeten zetten, ervan uitgaande dat nieuwe deskundigheden en professies al langer hun stempel op de publieke ruimte drukken. Daarnaast mag dit cultuurbeleid niet (weer) pretenderen de oplossing te hebben voor complexe sociale vraagstukken en tegenstellingen – het dient echter de mogelijke sociale gevolgen van ingrepen in de publieke sfeer uiterst serieus te nemen. ●

Literatuur

- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Harvey, D. (2012) *Rebel cities: from the rights to the city to the urban revolution*. New York/Londen: Verso.
- Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Ministerie van vrom (1991) *Vierde nota over ruimtelijke ordening extra: deel II: reacties op de ontwerp-planologische kernbeslissing: op weg naar 2015*. 's-Gravenhage: sdu.
- Reijndorp, A. en L. Reinders (2010) *De alle-daagse en geplande stad: over identiteit, plek en thuis*. Haarlem: Trancity.